

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

01

Καρνάσι. Ερείπια
κατεστραμμένου αρχαίου
πύργου.

ΤΗΣ ΑΝΩ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

02

Άνω Μέλπεια. Θέση
«Πετρούλα». Αρχαίος ναός.
Χάλκινο αγαλματίδιο
πολεμιστή.

Οι γοητευτικές τοποθεσίες της Άνω Μεσσηνίας κρατούν ακόμη μυστικές τις θέσεις που αναφέρουν οι αρχαίες πηγές. Η αρχαία Ανδανία, μυθική κοιτίδα της μεσσηνιακής επικράτειας, δεν έχει ταυτιστεί. Ωστόσο, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μεγάλου δωρικού ναού των πρώιμων κλασικών χρόνων, ο οποίος αποδίδεται στον Απόλλωνα. Ο ναός βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με το ναό του Επικουρίου στις Βάσσειες.

ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΔΡ ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
Αρχαιολόγος

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΩ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΕΙΝΑΙ ένας εξαιρετικά γοητευτικός τόπος, τόσο λόγω της μορφολογίας του εδάφους και της φυσικής της ομορφιάς όσο και λόγω των αρχαιότατων μυθικών παραδόσεων που ταυτίζονται με το απώτατο παρελθόν του τόπου¹ (εικ. 5).

Όμως τα λιγοστά ανασκαφικά ευρήματα στην περιοχή αφήνουν ακόμη ανοικτό το θέμα της ταύτισης με τις αρχαίες θέσεις, που είναι γνωστές από τις αρχαίες πηγές ως Ανδανία, Οιχαλία, Καρνάσιον Άλσος και Στενυκληρικό ή Στενυκλάριο Πεδίο.

Σύμφωνα με τις αρχαίες παραδόσεις, η περιοχή πρωτοκατοικήθηκε από τον Πολυκάονα, γιο του Λέλεγα από τη Λακωνική, και τη σύζυγό του Μεσσήνη, κόρη του Τριόπα από το Άργος. Το ζευγάρι, αφού συγκέντρωσε στρατό από το Άργος και τη Λελεγία, κατέλαβε τη χώρα που από τότε ονομάστηκε Μεσσηνία².

Μια από τις πόλεις που κτίστηκαν τότε ήταν η Ανδανία, όπου βρίσκονταν τα ανάκτορα και η έδρα των βασιλέων Πολυκάονα και Μεσσήνης³.

Πέντε περίπου γενεές αργότερα, όταν εξέλιπαν οι γνήσιοι απόγονοι του Πολυκάονα και της Μεσσήνης, βασιλιάς έγινε ο Περιήρης, γιος του Αιόλου. Μαζί του έφθασε στη Μεσσηνία ο Μελανεύς, ο οποίος θεωρείτο γιος του Απόλλωνα επειδή ήταν πολύ ικανός στο τόξο. Ιστορικά, το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί με την εγκατάσταση Αιολέων και Ιώνων στην περιοχή.

Ο Περιήρης παραχώρησε στον Μελανέα το

Καρνάσιο⁴, που ονομάστηκε Οιχαλία από το όνομα της γυναίκας του Μελανέα.

Από τον Καύκωνα⁵ μεταφέρθηκαν στην περιοχή αυτή τα Μυστήρια των Μεγάλων Θεών (Δίμητρας και Περσεφόνης), που τελειοποιήθηκαν αργότερα από τον Λύκο του Πανδίωνος, αδελφό του Αιγέα, μετά την εκδίωξή του από την Αττική, την πατρίδα του. Φαίνεται ότι τότε έγινε η εισαγωγή της λατρείας του Απόλλωνα στη Μεσσηνία.

Σύμφωνα με την παράδοση, όταν οι Ηρακλείδες κατέβηκαν στην Πελοπόννησο, μοίρασαν την περιοχή με κλήρο και ο Κρεσφόντης πήρε τη Μεσσηνία, ενώ οι Δωριείς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ανδανίας κάνοντας πρωτεύουσά τους τη Στενύκλαρο⁶.

Τα ευρήματα της Προϊστορικής εποχής από την Άνω Μεσσηνία είναι λιγοστά και προέρχονται από τον επιφανειακό εντοπισμό διάσπαρτης κεραμικής που χρονολογείται κυρίως στους μυκηναϊκούς χρόνους, τη λεγόμενη Υστεροελλαδική περίοδο (1680–1060 π.Χ.)⁷.

Στον μικρό λόφο Λούτσα, που βρίσκεται σε απόσταση 400 μ. περίπου νοτιοδυτικά του Διαβολισίου, έχει περισυλλεγεί κεραμική της ΥΕ ΙΙ Β περιόδου (1300–1200 π.Χ.), χωρίς όμως να διασωθούν οικιστικά κατάλοιπα⁸.

Στην ίδια χρονολογική περίοδο ανήκει και μισοκατεστραμμένος θαλαμωτός τάφος, που βρέθηκε στον σιδηροδρομικό σταθμό του Διαβολισίου κατά τη διάρκεια εργασιών και ερευνήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1964⁹.

Ίχνη κατοίκησης κατά τους μεσοελλαδικούς

03

03

Η γέφυρα της Μαυροζούμενας.

04α–δ

Πολίχνη. Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη διάσπαρτα σε διάφορα σημεία του χωριού.

05

Χάρτης με την περιοχή της Άνω Μεσσηνίας.

04α

04β

04γ

04δ

(2050–1680 π.Χ.) και υστεροελλαδικούς χρόνους (1680–1060 π.Χ.) έχουν εντοπιστεί στον οικισμό Παραπούγκι, μεταξύ των μικρών ναών του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Βασιλείου¹⁰ καθώς και στα πρηνή του λόφου του Αγίου Νικολάου στο Αγριλόβουντο¹¹.

Στην περιοχή της Ηλέκτρας αναφέρεται η ύπαρξη τριών θολωτών μυκηναϊκών τάφων¹², ενώ υπάρχουν και ενδείξεις μυκηναϊκής κατοίκησης. Θραύσματα αγγείων της Μεσοελλαδικής και της Υστεροελλαδικής εποχής έχουν συλλεγεί στη θέση «Κρεμπενή» της Κάτω Μέλπειας¹³, καθώς και στις θέσεις «Μάνδρα», «Άγιος Ταξιάρχης» στην Πολίχνη και «Κόκκαλα» στο Λουτρό¹⁴.

Ο περιηγητής Πausanias (2ος αι. μ.Χ.), αναχωρώντας από την πόλη της Μεσσήνης, την πρωτεύουσα των ελεύθερων Μεσσηνίων που ιδρύθηκε το 369 π.Χ. από τον Επαμεινώνδα, περνάει την Αρκαδική Πύλη και προχωρώντας προς την κατεύθυνση της Μεγαλόπολης μπαίνει στο Στενυκληρικό Πεδίο, αφού διαβαίνει μια μεγάλη γέφυρα που βρίσκεται σε απόσταση 5,5 χλμ. βορειοανατολικά της Αρκαδικής Πύλης.

Πρόκειται για τη γνωστή σήμερα γέφυρα της Μαυροζούμενας, με τα εννιά τόξα και τους τρεις βραχίονες σε σχήμα ανεστραμμένου Υ, που υποβαστάζουν τρεις δρόμους. Στο σημείο της γέφυρας βρίσκεται η συμβολή δύο ρευμάτων, γνωστών στην αρχαιότητα ως Λευκασία και Άμφιτος. Η βάση της γέφυρας, που αποτελεί θαυμαστό τεχνικό επίτευγμα της αρχαιότητας,

κτίστηκε ταυτόχρονα με τα τείχη της αρχαίας Μεσσήνης, ενώ τα τόξα της κατασκευάστηκαν επί Τουρκοκρατίας¹⁵ (εικ. 3).

Στενύκλαρος¹⁶

Υπήρξε η έδρα του Ηρακλείδη Κρεσφόντη και των γιων του και ταυτίζεται με το βορειότερο μέρος της μεσσηνιακής πεδιάδας. Το όνομα του Στενυκληρικού Πεδίου, που τοποθετείται στην πεδιάδα μεταξύ Μελιγαλά και Ζευγολατιού, οφείλεται πιθανόν στη στενότητα των κλήρων στους οποίους χωρίστηκε ο γόνιμος αλλά ανεπαρκής για τους Δωριείς κάμπος του Μελιγαλά. Η εύφορη πεδιάδα, πλούσια σε νερά και προστατευμένη από τα γύρω βουνά, υπήρξε ιδανικός τόπος για την εγκατάσταση των πρώτων Δωριέων εισβολέων κατά την 1η χιλιετία π.Χ.

Ανδανία¹⁷

Ο Pausanias αναφερόμενος στη μυθική πόλη Οιχαλία την ταυτίζει με το Καρνάσιον Άλσος, όπου τελούνταν τα περίφημα μυστήρια της Ανδανίας, ενώ τοποθετεί τα ερείπια της ακατοίκητης στην εποχή του πόλης Ανδανίας σε απόσταση 8 περίπου σταδίων νοτιοδυτικά του Καρνάσιου Άλσους.

Αντίθετα ο Στράβων (150 χρόνια νωρίτερα) αναφέρεται στο «πολίχνιον» Ανδανία, που το ταυτίζει με τη μυθική Οιχαλία.

Η πόλη της Ανδανίας, που ήταν πατρίδα του Αριστομένη και ηγήθηκε των Μεσσηνίων κατά τους Μεσσηνιακούς πολέμους, καταστράφη-

05

κε από τους Σπαρτιάτες μετά την κατάληψη της Είρας το 489 π.Χ. Δεν είναι γνωστό πότε ξαναχτίστηκε, είναι όμως πιθανό να ανοικοδομήθηκε μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.). Τότε ο Φίλιππος ανακήρυξε ελεύθερες όλες τις μεσσηνιακές πόλεις μετά την αναγκαστική αποχώρηση των Σπαρτιατών από τις περιοχές που κατείχαν έως το 370 π.Χ. Ο Πολύβιος (5.92.6) μας πληροφορεί ότι το 217 π.Χ., κατά τη διάρκεια του συμμαχικού πολέμου, έγινε μια μάταιη επίθεση κατά της Ανδανίας από τον Λυκούργο, χωρίς όμως να προσδιορίζει με σαφήνεια την τοποθεσία. Ο Λίβιος (36.31.7) επίσης περιγράφει μια συνάντηση μεταξύ του Φλαμίνιου και του Διοφάνη, στρατηγού των Αχαιών, το 191 π.Χ. σε μια μικρή πόλη, την Ανδανία, που βρισκόταν μεταξύ της Μεγαλόπολης και της Μεσσήνης. Φαίνεται λοιπόν από τα παραπάνω ότι δεν ευσταθεί η πληροφορία του Πανσανία πως η πόλη δεν ξαναχτίστηκε μετά το 369 π.Χ. Ωστόσο, δεν υπάρχει σαφής γεωγραφικός προσδιορισμός ώστε να ταυτιστεί με ακρίβεια η θέση της.

Οι ιστοριογράφοι του περασμένου αιώνα, και κυρίως ο Curtius, τοποθέτησαν την αρχαία Ανδανία κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό του Δεσύλλα, όπου αποκαλύφθηκε αργότερα ρωμαϊκή έπαυλη με ωραίο ψηφιδωτό δάπεδο που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μεσσηνίας¹⁸ (εικ. 7–8). Άλλοι την τοποθετούν στα σημερινά χωριά Σαντάνι, Τρύφα και Φίλια, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα αρχαίας κατοίκησης.

Επικρατέστερη φαίνεται πάντως η άποψη του M.N. Valmin¹⁹, ο οποίος υποστηρίζει ότι η αρχαία Ανδανία και το Καρνάσιον Άλσος βρίσκονταν στην περιοχή των σημερινών χωριών Πολίχνη, Καλλιρόη και Κωνσταντίνο.

Την πεποίθησή του αυτή στηρίζει στο γεγονός ότι στην Πολίχνη, στη θέση «Καμάρες», βρέθηκε το 1858 η περίφημη επιγραφή με τα Μυστήρια της Ανδανίας²⁰, γραμμένη σε δύο χωριστές ασβεστολιθικές πλάκες, που σήμερα βρίσκονται εντοιχισμένες στη μεσημβρινή είσοδο του ναού των ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης του χωριού Κωνσταντίνο (εικ. 6). Θα ήταν άλλωστε απίθανο η επιγραφή αυτή, βάρους 400 κιλών, να είχε μεταφερθεί από τόσο μακριά, δεδομένου ότι ο Δεσύλλας βρίσκεται περίπου 6 χλμ. βορειοανατολικά της Πολίχνης.

Άλλο στοιχείο ταύτισης είναι η φυσική πηγή του Διβαρίου στην Πολίχνη, η οποία αντιστοιχεί στην πληροφορία του Πανσανία για το ύδωρ που αναβλύζει από πηγή κοντά στο άγαλμα της Αγνής στο Καρνάσιον Άλσος.

Στο λόφο των Ταξιαρχών που υψώνεται πάνω από την Πολίχνη, ο μεσαιωνικός ναός και το οχυρωμένο μοναστήρι είναι χτισμένα με αρχαίο οικοδομικό υλικό, ενώ διάσπαρτα στο χώρο βρίσκονται πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Άλλωστε, σε όλη την έκταση του χωριού, στους αγρούς και στις αυλές των σπιτιών κείτονται εκτεθειμένα πολυάριθμα τμήματα από λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, επιστύλια, ορθοστάτες, παραστάδες θυρών κ.λπ.)²¹ (εικ. 4α–δ).

Στην περιοχή της Καλλιρόης, σε απόσταση 1.300 μ. περίπου από τον σιδηροδρομικό σταθμό, σε χαμηλό γήλοφο όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, εντοπίστηκε ενεπίγραφη βάση ανδριάντα με μορφή κιονίσκου (Λ7204)²².

Σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται σε έξι στίχους, ο ανδριάντας ανήκε στον Ελλαδάρχη του Κοινού των Αχαιών Τιβέριο Κλαύδιο Κρισπιανό, «ιερώμενο» των Μεγάλων Θεών της Ανδανίας και αρχηγό διά βίου των τοπικών αντιπροσωπευτικών σωματείων με το αξίωμα του αρχιερέα²³.

Αν ο ανδριάντας ήταν στημένος εκεί όπου αποκαλύφθηκε το βάθρο του, θεωρείται πιθανό, κατά την άποψη του καθηγητή Π. Θέμελη, να βρίσκεται στον ίδιο χώρο το ιερό των Μεγάλων Θεών της Ανδανίας²⁴. Στην περίπτωση αυτή, το αρχαίο ιερό θα έπρεπε να αναζητηθεί κάτω από τα θεμέλια της εκτεταμένης ρωμαϊκής εγκατάστασης (που πιθανόν ήταν ρωμαϊκό λουτρό), τα ερείπια της οποίας είναι εμφανή σε όλη την έκταση του γήλοφου κάτω από το ναό του Αγίου Αθανασίου.

Με στόχο την αναζήτηση της θέσης της αρχαίας Ανδανίας πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 2007 εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της Πολίχνης και διενεργήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στην ευρύτερη περιοχή δυτικά του Διβαρίου²⁵. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα μέσα στο Διβάρι μετά την υποχώρηση των υδάτων που κατακλύζουν τη δεξαμενή σε όλη τη διάρκεια του χειμώνα²⁶ (εικ. 10).

Στο χώρο αποκαλύφθηκαν τα πενιχρά λείψανα μιας υδραυλικής εγκατάστασης Υστερορωμαϊκής εποχής, η οποία όμως είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί από το εκσκαφικό μηχάνημα που χρησιμοποιείται κατά καιρούς για τον καθαρισμό της δεξαμενής, καθώς και από τη σύγχρονη κυκλική τοιμεντοκατασκευή που έχει κτιστεί μέσα στο Διβάρι, πάνω στα κατάλοιπα του αρχαίου υδραγωγείου (;) (εικ. 9α–γ). Στον πυθμένα της κυκλικής κατασκευής βρέθηκαν δύο

06

Κωνσταντίνο.
 Η μεσημβρινή είσοδος
 του ναού
 Κωνσταντίνου
 και Ελένης
 με εντοιχισμένα
 εκατέρωθεν της θύρας
 τα δύο τμήματα
 της επιγραφής
 με τα Μυστήρια
 της Ανδανίας.

06

07

08

07-08

Δεσύλλας. Τμήματα
ψηφιδωτού δαπέδου
(Αρχαιολογικό Μουσείο
Μεσσηνίας).

πρόχειρα τοιχάρια, κατασκευασμένα από αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση.

Τα εξαιρετικά φτωχά ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας —λιγοστή αδιάγνωστη χονδροειδής κεραμική κυρίως— δεν μας έδωσαν στοιχεία για την ταύτιση των αρχαίων λειψάνων ούτε για τη σαφέστερη χρονολόγησή τους.

Έξω από τον οικίσκο του αντλιοστασίου, που είναι κτισμένος στο νότιο άκρο του Διβαρίου, βρίσκονταν άτακτα συσσωρευμένες μεγάλες λιθοπλίνθοι που, κατά πληροφορίες των κατοίκων, προέρχονταν από έναν αγρό βόρεια του Διβαρίου. Κατά την αυτοψία στο υποδειχθέν σημείο, εντοπίστηκαν τα λείψανα αρχαίας ορθογώνιας κατασκευής (σωζόμενων διαστάσεων 3,21x1,74 μ. και ύψους 1,12–1,38 μ.), χτισμένης επιμελώς ισοδομικά με ορθογώνιες λιθοπλίνθους, παρόμοιων διαστάσεων με αυτές που είχαν απορριφθεί στο χώρο του Διβαρίου. Ωστό- σο δεν είναι δυνατό να ερμηνευθεί η χρήση του

αρχαίου κτίσματος χωρίς τη διενέργεια ανασκαφής, η οποία πιθανώς θα αποκάλυπτε μεγαλύτερο μέρος του²⁷.

Κατά την ίδια χρονική περίοδο διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε άλλο αγρόκτημα, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από το Διβάρι, όπου παλαιότερα είχε εντοπιστεί σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου²⁸.

Η ανασκαφή έφερε στο φως μέρος μεγάλου οικοδομήματος, που πιθανόν ανήκε σε εκτεταμένη εγκατάσταση υστερορωμαϊκών ή πρώιμων χριστιανικών χρόνων²⁹ (εικ. 12).

Γύρω από έναν μεγάλο ορθογώνιο χώρο, διαστάσεων 9,70x3,60 μ., ο οποίος καλυπτόταν σε όλη του την έκταση με ψηφιδωτό δάπεδο, αναπτυσσόταν το κτίριο (πιθανώς έπαυλη), που περιλάμβανε χώρους λουτρών και διαμονής. Το ψηφιδωτό, το οποίο ήταν αρκετά φθαρμένο, έφερε κατά μήκος του κεντρικού του άξονα δι-

09α-γ

Πολίχνη. Διβάρι.
Σύγχρονη κυκλική
κατασκευή από
τσιμέντο, επάνω
σε αρχαία λείψανα.

10

Πολίχνη. Διβάρι, μετά
την υποχώρηση
των υδάτων.

ακόσμιση με παραστάσεις μέσα σε τετράγωνα πλαίσια, από τις οποίες η καλύτερα διατηρημένη εικονίζει ίππο (εικ. 11).

Το γεγονός ότι το ψηφιδωτό δάπεδο βρισκόταν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, καθώς και η συνεχής καλλιέργεια επέφεραν μεγάλη βλάβη στο αρχαίο κτίριο, το οποίο φαίνεται ότι είναι εξαιρετικά εκτεταμένο καταλαμβάνοντας όλη σχεδόν την έκταση του αγροκτήματος. Μεγάλο μέρος του οικοδομικού υλικού το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του προέρχεται από αρχαιότερα οικοδομήματα, τα οποία η έρευνα θα πρέπει να αναζητήσει σε βαθύτερα στρώματα, ίσως και κάτω από τα θεμέλια του αποκαλυφθέντος κτιρίου.

Οι δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα σημεία της Πολίχνης, και κυρίως στις περιοχές νότια και δυτικά του Διβαρίου, έφεραν στο φως σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους πυκνά

λείψανα κτιρίων υστερορωμαϊκών ή πρωτοχριστιανικών χρόνων, τα οποία καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση.

Ο κίνδυνος καταστροφής των κτιρίων αυτών μας απέτρεψε από το να προχωρήσουμε την έρευνά μας σε μεγαλύτερο βάθος προκειμένου να διαπιστώσουμε την ύπαρξη αρχαιότερων οικοδομικών φάσεων. Μια συστηματική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή πιστεύουμε ότι θα δώσει πολλά νέα στοιχεία και θα επιτρέψει να εντοπιστεί η θέση της αρχαίας Ανδανίας.

Δεσύλλας³⁰

Πάνω από τον οικισμό Τρύφα, σε ύψωμα 320 μ., γνωστό με την ονομασία «Ελληνικό», είναι ορατά τα ερείπια οχύρωσης αρχαίας ακρόπολης την οποία ο Curtius³¹ είχε ταυτίσει με την Ανδανία. Το τείχος της οχύρωσης σώζεται σε μήκος 112 μ. και έχει πλάτος 3,40 μ. Διαθέτει τρεις πύργους και τρεις πυλίδες (εικ. 14).

11

Πολίχνη. Τμήμα
ψηφιδωτού δαπέδου
με παράσταση ίππου.

12

Πολίχνη.
Αποκαλύφθηκε
μέρος μεγάλου
οικοδομήματος με
ψηφιδωτό δάπεδο.
Άποψη από ανατολικά.

13

Άνω Μέλπεια.
Θέση «Πετρούλα».
Άποψη από νότια.
Στο βάθος το
σύγχρονο εκκλησάκι
του Προφήτη Ηλία.

14

Δεσούλλας. Τρύφα,
θέση «Ελληνικό».
Άποψη του
οχυρωματικού τείχους
μετά τον καθαρισμό
του.

11

12

13

14

Το 2007 η μεγάλη πυρκαγιά που κατέκαυσε την περιοχή της βόρειας Μεσσηνίας πέρασε από το αρχαίο τείχος και έκαψε την άγρια θαμνώδη βλάστηση που το κάλυπτε. Ακολούθησε λεπτομερής καθαρισμός και αποψίλωση στο χώρο της αρχαίας οχύρωσης, με αποτέλεσμα την πλήρη ανάδειξή της³².

Στους ανατολικούς πρόποδες της ακρόπολης του «Ελληνικού», κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή, εντοπίστηκαν θεμέλια αρχαίων κτιρίων, ενώ άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή μιας μισοκατεστραμμένης σύγχρονης αγροικίας στην ίδια θέση.

Η αρχαία οχύρωση του «Ελληνικού» είχε λανθασμένα θεωρηθεί από τον Valmin ότι ανήκε στην αρχαία Άμφεια, η οποία κατά τον Πανυσανία είχε υποστεί επίθεση από τους Σπαρτιάτες το 743 π.Χ., χρονιά της 9ης Ολυμπιάδας, και είχε καταληφθεί κατά τον Β' Μεσσηνιακό πόλεμο (743–724 π.Χ.).

Εκτός του γεγονότος ότι η Άμφεια τοποθετείται από τον Πανυσανία (6.5.9 και 6.9.3) στα σύνορα με τη Λακωνία, τόσο η τοιχοδομία της οχύρωσης όσο και η συλλεγείσα κεραμική δεν επιτρέπουν τη χρονολόγηση της εγκατάστασης ωρίτερα από τον 4ο αιώνα π.Χ.³³.

Λίγα χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Δεσύλλα, στη θέση «Τζορότα», βρίσκεται μικρός τετράγωνος πύργος, που πιθανόν χρησίμευε ως προμαχώνας της οχύρωσης του «Ελληνικού».

Στη θέση «Σκούπα» του Δεσύλλα υπάρχει, εγκαταλελειμμένο σήμερα, υδραγωγείο νεότερων χρόνων. Τα θεμέλιά του αποτελούνται από μεγάλες λιθοπλίνθους προερχόμενες από αρχαίο κτίσμα, ενώ στην περιοχή παρατηρείται διάσπαρτο σε μεγάλη ακτίνα αρχαίο οικοδομικό υλικό.

Καρνάσι

Στην περιοχή του σημερινού χωριού Καρνάσι, η μεγάλη πυρκαγιά του 2007 έφερε στο φως τα εντυπωσιακά ερείπια αρχαίου πύργου κατασκευασμένου από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, ο οποίος καταστράφηκε πρόσφατα, σχεδόν ολοκληρωτικά, από μεγάλο εκσκαφικό μηχάνημα κατά τη διάνοιξη δύο αντιπυρικών δρόμων³⁴ (εικ. 1).

Κάτω Μέλπεια – Κρεμπενή

Σε απόσταση 6 χλμ. βόρεια των Κωνσταντίνων βρίσκεται το χωριό Κάτω Μέλπεια, στα βορειοδυτικά του οποίου υψώνεται χαρακτηριστικός κατάφυτος λόφος, η «Κρεμπενή», όπου είναι

κτισμένο το εκκλησάκι του Αγίου Δημητρίου.

Στα πλατώματα γύρω από το εκκλησάκι, που βλέπουν προς το χωριό και την πεδιάδα, έχουν επισημανθεί ίχνη κατοίκησης και κεραμική της Μεσοελλαδικής και της Μυκηναϊκής εποχής (ΥΕ ΙΙΑ–ΥΕ ΙΙΒ–ΥΕ ΙΙΓ περίοδοι)³⁵. Η παρουσία επίσης διάσπαρτου οικοδομικού υλικού και κεραμικής των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή φανερώνει την ύπαρξη αρχαίας εγκατάστασης, πιθανότατα κάποιου άγνωστου, αταύτιστου ακόμη, πολισματος.

Άνω Μέλπεια

Το χωριό Άνω Μέλπεια (πρώην Γαράντζα) βρίσκεται ψηλότερα, σε απόσταση 2,5 χλμ. βορειο-ανατολικά της Κάτω Μέλπειας.

Στο τέλος ενός δύσβατου ορεινού αγροτικού χωματόδρομου μήκους 7 χλμ., βόρεια της Άνω Μέλπειας, διακρίνεται ύψωμα στην κορυφή του οποίου είναι κτισμένο το σύγχρονο εξωκλήσι του Αγίου Ηλία (εικ. 13). Στα νότια του εξωκκλησιού, στην κορυφή γειτονικού χαμηλότερου λοφίσκου, στη θέση «Πετρούλα», η ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη σε δύο ανασκαφικές περιόδους το 2010 και 2011 έφερε στο φως τα λείψανα μεγάλου δωρικού ναού των πρώιμων κλασικών χρόνων³⁶.

Η θέση «Πετρούλα» βρίσκεται στις παρυφές του όρους Τετράζι και δεσπόζει στο ορεινό περιβάλλον της περιοχής. Προς βορρά και σχεδόν σε ευθεία νοτιή γραμμή βλέπει το ναό του Επικουρίου Απόλλωνος.

Ο αποκαλυφθείς ναός έχει κατεύθυνση Α–Δ και σώζεται μόνο το Π του δυτικού τμήματος της περίστασης. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του είναι 20,65x10,75 μ., ενώ το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,80 έως 0,90 μ. Το μέγιστο μήκος του ναού θα μπορούσε να υπολογιστεί στα 23 μ. περίπου. Διατηρείται στη θέση της μόνο μία σειρά μεγάλων, σχεδόν ορθογώνιων ασβεστολιθικών πλακοειδών λίθων από την ευθυνηρία, οι οποίοι εδράζονται στον φυσικό βράχο (εικ. 15, 17).

Το πτερό του ναού έχει πλάτος 2 μ., ενώ τα αποκαλυφθέντα θεμέλια του σκού, ο οποίος έχει μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 15,60x2,18 μ., είναι κατασκευασμένα από αργούς λίθους μετρίου μεγέθους.

Κατά τόπους διατηρείται το δάπεδο, κατασκευασμένο από μικρούς, σχεδόν πλακοειδείς λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα.

Τα ευρήματα από την ανασκαφή ήταν πλούσια, προερχόμενα κυρίως από την εξωτερική νότια πλευρά του ναού, και αποτελούσαν αναθή-

ματα των πιστών προς τη θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος ο ναός.

Εκτός από τη χαρακτηριστική κεραμική και τα μικροσκοπικά αναθηματικά αγγεία, βρέθηκαν αρκετά χάλκινα αφιερώματα, όπως βραχιόλια που καταλήγουν σε κεφάλι φιδιού, μικρό σκεύος, ένα τμήμα ορθογώνιου ελάσματος με έκτυπη παράσταση γυναίκας που κρατά κλαδί, καθώς και ένα κυλινδρικό στέλεχος εξαρτήματος που καταλήγει σε λεοντοκεφαλή, άριστης διατήρησης (εικ. 18). Στα μεταλλικά αντικείμενα συγκαταλέγονται αρκετοί σιδερένιοι ήλιοι και σιδερένια εξαρτήματα σκευών.

Από τα σημαντικότερα ευρήματα υπήρξε το τμήμα χείλους αγγείου με χαραγμένη αναθηματική επιγραφή, όπου διακρίνεται η λέξη: ANEΘΕΚΕΝ (εικ. 16).

Από το σύνολο των αφιερωμάτων εντυπωσιάζει ο μεγάλος αριθμός σιδερένιων όπλων, κυρίως αιχμών δοράτων, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος σε κάποια πολεμική θεότητα. Η εύρεση εντός του ναού ενός ακέραιου χάλκινου αγαλματιδίου γυμνού πολεμιστή των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. έρχεται να επιβεβαιώσει την υπόθεση αυτή (εικ. 2)³⁷.

Η άμεση οπτική επαφή της θέσης με το ναό του Επικουρίου Απόλλωνος, αλλά και η ομοιότητα των αναθημάτων, κυρίως των πολεμικών όπλων, ενισχύουν την απόδοση του ναού της Άνω Μέλπειας στον Απόλλωνα, ως θεό προστατή, που έχει πολεμικές ιδιότητες³⁸.

Μίλα³⁹

Στην αμφιθεατρική θέση «Λακκαθέλα», κοντά στο χωριό Μίλα, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 8 χλμ. δυτικά του Μελιγαλά, κατά τη διάρκεια ανασκαφών το 1971 εντοπίστηκαν λείψανα οικιών και μεγάλων δημόσιων κτιρίων, σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις⁴⁰. Φαίνεται ότι στη θέση αυτή αναπτύχθηκε ένας από τους αγροτικούς οικισμούς του προϊστορικού Δωριού, το κέντρο του οποίου βρισκόταν στην ακρόπολη της Μάλθης. Ο οικισμός είχε κατοικηθεί συνεχώς από την 3η χιλιετία π.Χ. έως το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής (ΥΕ ΙΙΙΓ), οπότε καταστράφηκε βίαια και εγκαταλείφθηκε. Η ζωή στη θέση αυτή επανήλθε κατά τον 9ο αιώνα π.Χ. και διατηρήθηκε έως το τέλος των αρχαϊκών–αρχές των κλασικών χρόνων, αποτελώντας ένα ισχυρό πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο στην κοιλάδα του Σουλιμά. Τα πολλά πήλινα και χάλκινα ειδώλια ίππων και βοοειδών (εικ. 20) που βρέθηκαν στο χώρο μαρτυρούν την ύπαρξη ενός

15

Άνω Μέλπεια. Θέση «Πετρούλα». Άποψη του αρχαίου ναού από ανατολικά.

16

Άνω Μέλπεια. Θέση «Πετρούλα». Αρχαίος ναός. Όστρακο με graffiti: ANEΘΕΚΕΝ.

17

Άνω Μέλπεια. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης του ναού (αρχιτέκτονες: Γ. Νίνος και Φ. Μπέλλιου).

18

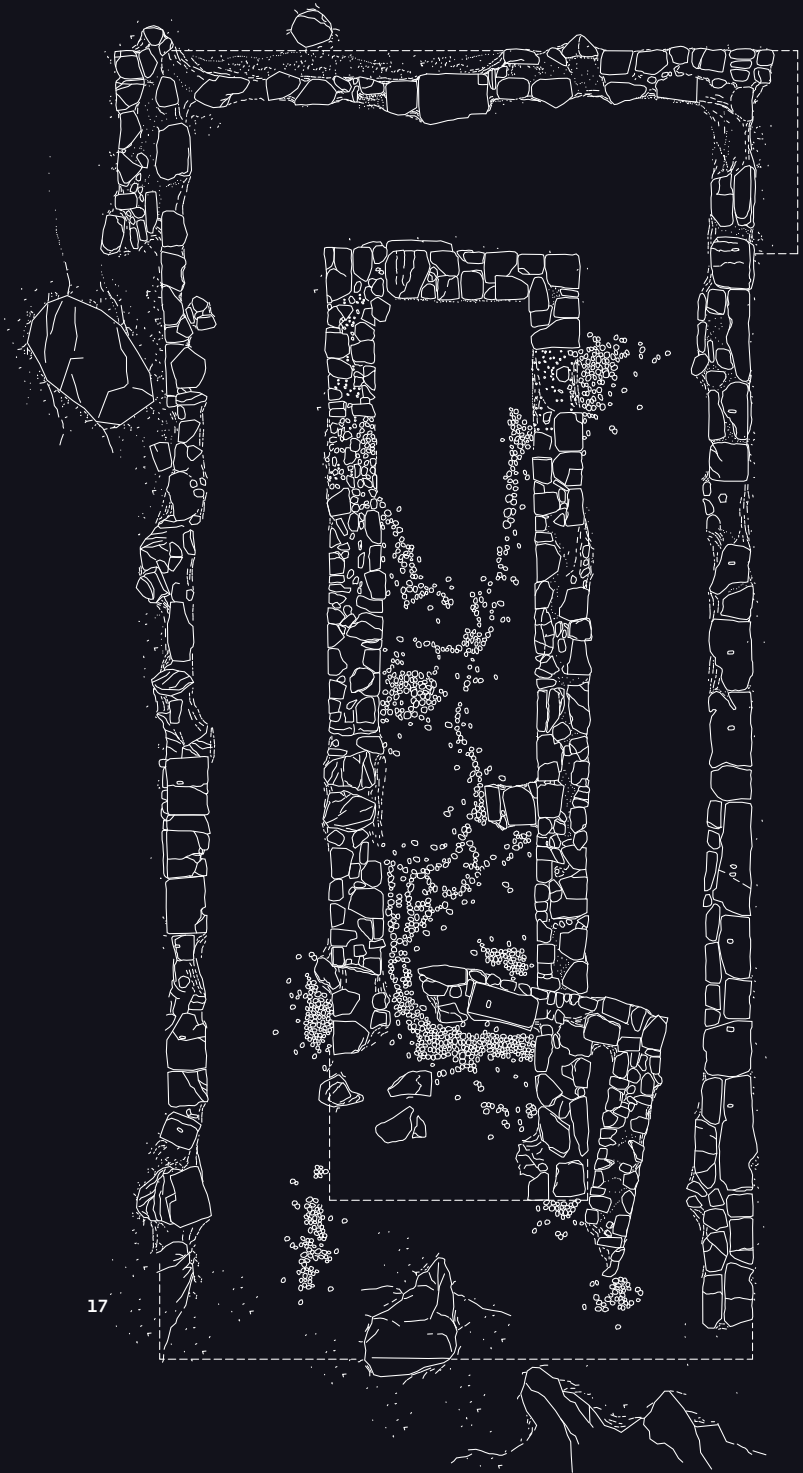
Άνω Μέλπεια. Θέση «Πετρούλα». Αρχαίος ναός. Χάλκινο στέλεχος που καταλήγει σε λεοντοκεφαλή.

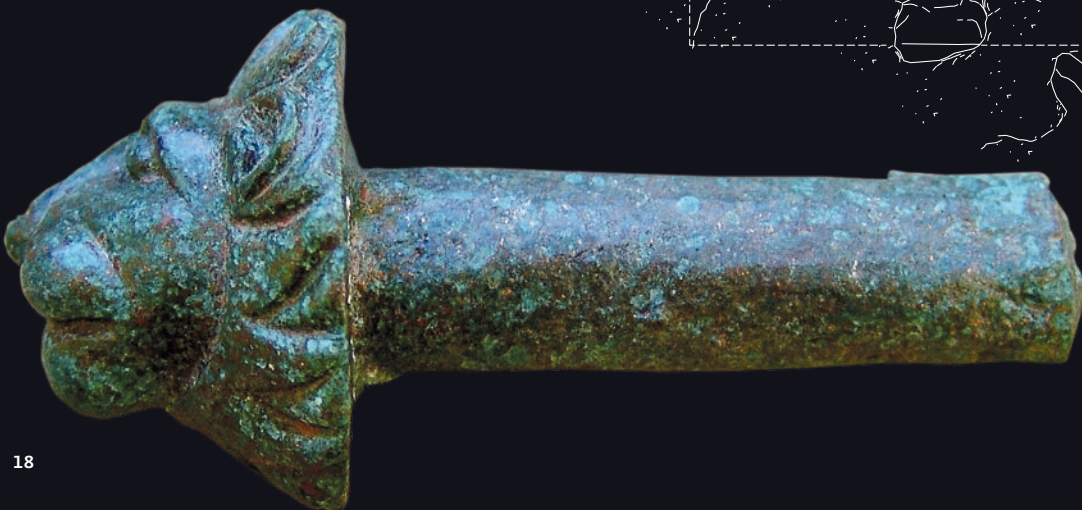
15

16

17

18

19
Νέδα. Θέση
«Μπέρεκλα».
Τα ερείπια
της εκκλησίας
του Άι-Στράτηγου,
που είναι κτισμένη
επάνω στα θεμέλια
του ναού του Νομίου
Πανός.

20
Μίλα. Χάλκινα
αναθηματικά
αγαλματίδια.

21
Είρα. Θέση «Αγία
Παρασκευή». Αποψη
από ανατολικά.

σημαντικού ιερού πιθανότατα αφιερωμένου στη λατρεία του Ποσειδώνα ως θεού του Κάτω Κόσμου⁴¹. Πολύ πιθανή μοιάζει η εκδοχή ότι στη Λακαθέλα είχε μεταφερθεί το Δώριο των ιστορικών χρόνων, μετά την εγκατάλειψη της προϊστορικής Μάλθης, και ότι η περιοχή συνέχισε να κατοικείται στους χρόνους των πρώτων Μεσσηνιακών πολέμων.

Είρα⁴²

Στα σύνορα της Μεσσηνίας με την Αρκαδία, μεταξύ των χωριών Στάσιμο και Κακαλέτρι, στην κορυφή υψώματος (864 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) είναι κτισμένο το εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου, γύρω από το οποίο υπάρχουν ορατά λείψανα οχυρωματικού τείχους και πλήθος οικιστικών καταλοίπων⁴³. Το τείχος (περιμέτρου 960 μ. περίπου) είχε δύο πύλες και μόνο έναν πύργο στη νοτιοδυτική πλευρά του. Η περιοχή είναι κατάσπαρτη με κεραμική

που χρονολογείται από τον 5ο έως τον 3ο αιώνα π.Χ., χρονικό διάστημα κατά το οποίο φαίνεται ότι κατοικήθηκε ο χώρος. Η ταύτιση της θέσης αυτής με την αρχαία Είρα, που σύμφωνα με την παράδοση υπήρξε το ορμητήριο του Αριστομένη κατά των Σπαρτιατών κατακτητών στη διάρκεια των Μεσσηνιακών πολέμων, αμφισβητείται από πολλούς μελετητές, οι οποίοι θεωρούν πιθανότερο να βρισκόταν εκεί ένα σπαρτιατικό οχυρό για τον έλεγχο των συνόρων με την Αρκαδία⁴⁴.

Δυτικότερα του υψώματος του Αγίου Αθανασίου, σε χαμηλό λόφο όπου είναι κτισμένο το εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής, διακρίνονται τα θεμέλια αρχαίου ναού, ενώ είναι ορατά τα ερείπια οχύρωσης κτισμένης ισοδομικά. Το τείχος, που κυκλώνει τον χαμηλό λόφο, σώζεται σε πολλά σημεία σε ύψος 2–3 δόμων. Πλήθος αρχαιολογικών ενδείξεων το χρονολογούν στον 4ο αιώνα π.Χ., δηλαδή μετά την απελευ-

19

20

21

θέρωση των Μεσσηνίων από τον σπαρτιατικό ζυγό (εικ. 21).

Νέδα, Δέση «Μπέρεκλα»

Ακόμη βορειότερα, νοτιοδυτικά του Λυκαίου Όρους, στη θέση «Μπέρεκλα» του χωριού Νέδα, τοποθετείται το περίφημο ιερό του Νομίου Πανός, από όπου προέρχονται τρία θαυμάσια χάλκινα αγαλματίδια του θεού, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. (540–520 π.Χ.).⁴⁵ Στη θέση σώζεται σήμερα το μισοερείπωμένο εκκλησάκι του Άι-Στράτηγου, το οποίο είχε κτιστεί προ αιώνων επάνω στα ερείπια του αρχαίου ναού και είναι δομημένο εξ ολοκλήρου από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στο χώρο βρέθηκε μικρό λίθινο βάθρο με την επιγραφή ΠΑΝΟΣ, ενώ επάνω σε όστρακο σώθηκε το graffito: ΤΟΙΠΑΟΝΙ. Η περιοχή γύρω από το εκκλησάκι είναι κατάσπαρτη με πλήθος αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών και άφθονη λεπτότε-

χη κεραμική κλασικών χρόνων, που αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης σημαντικής αρχαίας εγκατάστασης στο χώρο, η οποία χρονολογείται όχι αργότερα από τον 6ο–5ο αιώνα π.Χ.⁴⁶ (εικ. 19).

Η περιοχή της Άνω Μεσσηνίας με την πεδιάδα του Σουλιμά αλλά και τους ορεινούς όγκους, τις δύσβατες περιοχές, τα απομακρυσμένα χωριά, τις δασώδεις εκτάσεις και τις επιβλητικές τοποθεσίες παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος της άγνωστη και ανεξερεύνητη, αφήνοντας ακόμη αναπάντητο το ερώτημα της θέσης της αρχαίας Ανδανίας. Εναπόκειται στις μελλοντικές αρχαιολογικές έρευνες να ρίξουν φως στην πλούσια ιστορία της περιοχής, που υπήρξε στην αρχαιότητα η μυθική κοιτίδα της μεσσηνιακής επικράτειας.

Σημειώσεις

- 1 Ως Άνω Μεσσηνία έχει επικρατήσει να θεωρείται η ευρύτερη περιοχή βορείως της αρχαίας Μεσσήνης, που περιλαμβάνει την πεδιάδα της Στενυκλάρου («Στενυκληρικό Πεδίο») με την πεδινή έκτασή του Μελιγαλά και το ορεινό τμήμα της Μεσσηνίας που εκτείνεται βορειοανατολικά της παλιάς ΕΟ Τσακώνας-Κυπαρισσίας. Στα ανατολικά συνορεύει με τα Αρκαδικά Όρη και βόρεια καταλήγει στο ναό του Επικουρίου Απόλλωνος. Στα δυτικά το τοπίο παρουσιάζει ηπιότερη μορφολογία με χαμηλότερα υψόμετα τα οποία, πλησιάζοντας προς τις ακτές του Ιονίου Πελάγους, μετατρέπονται σε πεδινές κατάφωτες εκτάσεις. Βλ. Αραπογιάννη 2012α, σ. 440–445.
- 2 Πανσανίας 4.1.2–5.
- 3 Τσιάλας 1981, σ. 9 κ.εξ.
- 4 Η ονομασία Κάρνασις προέρχεται από τον Κάρναιο, έναν πανάρχαιο πρωδωρικό θεό της γονιμότητας, η λατρεία του οποίου αντικαταστάθηκε αργότερα από αυτή του Απόλλωνα. Άλλως με πηγή, αφιερωμένο στον Απόλλωνα Κάρναιο, υπήρχε και στις αρχαίες Φαρές (Πανσανίας 4.31.1).
- 5 Σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο Καύκων, εγγονός του Φλύου, υπήρξε ο θρησκευτικός αρχηγός της προϊστορικής φυλής των Καυκώνων που κατοικούσε στην Τριφυλία, ενώ ο Πανσανίας (5.5.5) αναφέρει ότι ο τάφος του βρισκόταν στο τριφυλιακό Λέπρεο.
- 6 Σύμφωνα με τον Πανσανία 4.3.3–4, οι Ηρακλείδεις αδελφοί ήταν ο Τήμενος, ο Κρεσφόντης και ο Αριστόδημος. Κατά το μοίρασμα της κατακτημένης Πελοποννήσου, επειδή ο Αριστόδημος είχε πεθάνει, πήραν τη θέση του οι γιοι του, Ευρυσθένης και Προκλής. Βλ. Αραπογιάννη 2007α, σ. 34.
- 7 Στις προϊστορικές θέσεις της Άνω Μεσσηνίας περιλαμβάνονται οι δύο ηγεμονικοί θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι στο Ψάρι καθώς και η συστάδα των θολωτών μυκηναϊκών τάφων στον Χαλκιά. Βλ. Κορρές 2012, σ. 446.
- 8 *Messenia* I, σ. 126–127.
- 9 *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά Β1, σ. 154.
- 10 *Messenia* II, σ. 231.
- 11 *Messenia* II, ό.π.
- 12 Pauly – Wissowa – Kroll, *RE*, τ. I.2, σ. 2116 κ.εξ. και Supplement VI, σ. 607.
- 13 *Messenia* I, σ. 234 και *Messenia* III, σ. 143.
- 14 Βερτσέτης 2007, σ. 14.
- 15 Αραπογιάννη 2012β, σ. 452, εικ. 952.
- 16 Πανσανίας 4.3.7.
- 17 Πανσανίας 4.33.4. Valmin 1930, σ. 92–98. Roebuck 1941, σ. 7–10.
- 18 Curtius 1851–1852, σ. 132–134. Καββαδίας 1901, σ. 17. Αραπογιάννη 2012β, σ. 453, εικ. 954, 955.
- 19 Valmin 1930, σ. 93–94. Με την άποψη του Σουπδού αρχαιολόγου συντάσσεται και η υπογράφοσα, καθώς αυτή ενισχύεται τόσο από τα επιφανειακά ευρήματα όσο και από τα δεδομένα της βραχύχρονης ανασκαφικής έρευνας που διενήργησε η ίδια στην Πολίχνη το έτος 2007.
- 20 Deshours 2006, σ. 49–62. Θέμελης 2008, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η περίφημη επιγραφή με τα Μυστήρια της Ανδανίας χρονολογείται στο 24 μ.Χ. και όχι στο 92/1 π.Χ., χρονολογία που είχε έως σήμερα καθιερωθεί από τους μελετητές. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο Π. Θέμελης θεωρώντας ότι το επαναλαμβανόμενο στην επιγραφή «πεντηκοστό πέμπτο» έτος υπολογίζεται από το 31 π.Χ., έτος της νίκης του Οκταβιανού Αυγούστου στη ναυμαχία του Ακτίου της Αιτωλοακαρνανίας, και όχι το 146 π.Χ., έτος της καταστροφής της Κορίνθου και υποδούλωσης της Ελλάδας στους Ρωμαίους. Ο ίδιος επισημαίνει επίσης ότι ο ιεροφάντης Μναίστρατος που αναφέρεται στην επιγραφή ανήκε σε πανόσχρη οικογένεια, καταγόμενη ενδεχομένως από τις «παλαιές» ιερατικές οικογένειες των Μεσσηνίων της Διασποράς, οι οποίοι επιστρέφοντας το 369 π.Χ. στην πατρίδα εγκατέστησαν τις παραδοσιακές λατρείες στην πρωτεύουσα και στα μεγάλα αγροτικά ιερά (όπως της Ανδανίας), αποκαθιστώντας έτσι τους θρησκευτικούς δεσμούς του τόπου με το παρελθόν, τους οποίους είχε βίαια διακόψει η μακρόχρονη σπαρτιατική κατοχή. Τότε ίσως πλάστηκε η ιστορία του Αιτυτιδῆ Αριστομένη, που είχε γενέτειρα την Ανδανία και θεωρήθηκε πρόγονος του ιεροφάντη Μναίστρατου.
- 21 Τα μέλη αυτά φωτογραφήθηκαν και καταγράφηκαν από την υπογράφοσα το έτος 2007. Τότε μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας τα δύο τμήματα μαρμαρίνων ραβδωτών ημικιώνων (Λ 7207 και Λ 7208), που κείτονταν στον περίβολο μιας οικίας του χωριού. Βλ. Αραπογιάννη 2007β, σ. 360.
- 22 Valmin 1928–29, σ. 33–34, εικ. 5. Θέμελης 1967, σ. 207. Αραπογιάννη υπό έκδ.
- 23 Ο κιονόσκος (Λ 7204) μεταφέρθηκε με ευθύνη της υπογράφουσας το 2007 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, όπου φυλάσσεται.
- 24 Θέμελης 1967, σ. 207, όπου αναφέρεται ότι κοντά στο βάθρο βρέθηκε τεμάχιο μαρμαρίνου ενεπίγραφου θωρακίου (διαστάσεων 0,28x0,12 μ., πάχ. 0,065 μ.) επάνω στο οποίο διακρινόταν τμήμα επιγραφής: ΑΥCΑΙΤΗC.
- 25 Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την υπογράφοσα, κατά τη θητεία της ως Διευθύντριας της ΛΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, βλ. Αραπογιάννη 2007β, σ. 347–249 και Αραπογιάννη 2014, σ. 302–303, εικ. 14.
- 26 Αραπογιάννη 2014, σ. 302–303.
- 27 Η κατασκευή βρισκόταν εντός της ιδιοκτησίας του Ηλία Λυμπερόπουλου και είχε δεχθεί σύγχρονες προσθήκες ακανόνιστης λιθοδομής στο ανώτερο σωζόμενο μέρος της.
- 28 Το αγρόκτημα, ιδιοκτησίας Ευγενίας Πέτροβα, βρίθει διάσπαρτων αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, πολλά από τα οποία είναι εντοιχισμένα σε σύγχρονες κατασκευές (τοιχούς, μάνδρες, σκάλες κ.λπ.). Σε όλη την έκταση του αγροκτήματος καθώς και των όμορων αγρών υπάρχει πληθώρα αρχαιολογικών ενδείξεων κατοίκησης κατά την αρχαιότητα.
- 29 Βλ. εδώ, σημ. 25. Η ανασκαφή διενεργήθηκε χάρη στην οικονομική βοήθεια του αξιωματικού καπετάν Βασίλη Κωνσταντακόπουλου, η καταγωγή του οποίου ήταν από το χωριό Μαντζάρι, στην περιοχή του Διαβολισίου της Άνω Μεσσηνίας.
- 30 Curtius 1851–1852. Frazer 1898, σ. 444–445. Hiller von Gärtringen / Lattermann 1911, σ. 31–37. Valmin 1930, σ. 75–77. Roebuck 1941, σ. 8–9. *MME* 1972, σ. 318–19 Nr. 608. Meyer 1978, σ. 188–89. Αραπογιάννη 2012β, σ. 452–453, εικ. 953–955.
- 31 Curtius 1851–1852, σ. 132–133.
- 32 Ο καθαρισμός του αρχαίου τείχους έγινε για πρώτη φορά το 2009 σε συνεργασία της ΛΗ' ΕΠΚΑ με την Αναπτυξιακή Εταιρεία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μεσσηνίας, η οποία ανέλαβε τη δαπάνη του έργου. Ακολούθως, με την υπόδειξή μας διανοίχθηκε μονοπάτι πρόσβασης προς την αρχαία οχύρωση και τοποθετήθηκε στο χώρο πινακίδα με χρήσιμες πληροφορίες για τους επισκέπτες. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην τότε Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μεσσηνίας για τη συμβολή της στην ανάδειξη των μνημείων του νομού και κυρίως στον πρώην Διευθυντή της Αναπτυξιακής Μεσσηνίας Β. Χαντζή για την εξαιρετη συνεργασία.
- 33 Sachs 2006, σ. 65–66.
- 34 Για την καταστροφή του πύργου μάς πληροφόρησε ο καθηγητής Π. Θέμελης, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά. Σύμφωνα με την άποψή του, πρόκειται πιθανότατα για αρχαία φρουρία, που στην ευρύτερη περιοχή θα επικοινωνούσε με σειρά άλλων, οι οποίες όμως δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί.
- 35 *Messenia* III, σ. 143. *MME* 1972, σ. 294, 216 (31) και Hope Simpson / Dickinson 1979, σ. 162. Hope Simpson 1981, σ. 141. Επίσης, Συριοπούλος 1994, σ. 673. Τυχαιά ευρήματα και παραδόσεις αρχαίων από την περιοχή αναφέρονται στο *ΑΔ* 47 (1992) Β1, σ. 126 και *ΑΔ* 48 (1993) Β1, σ. 107–108.
- 36 Η θέση είχε ήδη εντοπιστεί το 1995, όταν οι κάτοικοι της περιοχής κατεδάφισαν υφιστάμενο εκκλησάκι προκειμένου να το ξαναχτίσουν. Στο χώρο είχε παραμείνει τεράστιος σωρός αρχαίου οικοδομικού υλικού, ο οποίος περιείχε μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών που προέρχονταν από αρχαίο ναό (τμήματα ζωφόρου με τρίγλυφα, γείσα, τμήματα επιστυλίων κ.ά.) και είχαν χρησιμοποιηθεί στο κτίσιμο του χριστιανικού ναυδρίου. Λόγω της απαγόρευσης εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να επαναχρησιμοποιηθεί το αρχαίο οικοδομικό υλικό, οι κάτοικοι του χωριού επανίδρυσαν ένα άλλο εξωκλήσι αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία, βορειότερα, στην κορυφή του όμορου λοφίσκου. *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, σ. 186, Touchais 2000, σ. 828.
- 37 Αραπογιάννη 2010, σ. 249 κ.εξ. Αραπογιάννη 2012γ, σ. 44–46. Αραπογιάννη (υπό έκδ.). Αραπογιάννη 2013, σ. 19–22. Αραπογιάννη 2017, σ. 3–8.
- 38 Σύμφωνα με τα υπάρχοντα ανασκαφικά στοιχεία δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί

η επικρατούσα άποψη των κατοίκων της περιοχής ότι ο ναός ανήκε στον Νόμιο Πάνα. Προφανώς η άποψη αυτή στηρίχτηκε στην πληροφορία που δίνει ο Πausanías, ότι μετά την επίσκεψή του στο ιερό της Λυκόσουρας μετέβη στο χωριό Μέλπεια, που βρισκόταν κοντά στα Νόμια Όρη, όπου υπήρχε ναός του Νομίου Πανός. Επειδή όμως στην αρχαιότητα τόσο η έκταση του Λυκαίου Όρους όσο και των Νομίων Ορέων δεν οριζόταν με ακρίβεια, είναι σαφές ότι ο περιηγητής αναφερόταν στο ναό και το ιερό του Πανός που βρίσκεται στη θέση Μπέρεκλα του σημερινού χωριού Νέδα της Μεσσηνίας.

39 *Messenia* III, σ. 142, Nr. 28E. *MME* 1972, σ. 316–17, Nr. 604. Αραπογιάννη 2012β,

σ. 454, εικ. 956.

40 Καράγιωργα 1972α, σ. 12–20, πίν. ΙΔ–ΚΒ. Της ίδιας 1972β, σ. 258–262, πίν. 195–197.

41 Η λατρεία ήταν παρόμοια με αυτή του Ποσειδώνα στο Ταΐναρο.

42 Ross 1841, σ. 95–97. Curtius 1851–1852, σ. 152–153. Frazer 1898, σ. 415–416. Hiller von Gärtringen / Lattermann 1911, σ. 13–30. Valmin 1930, σ. 118–19. Roebuck 1941, σ. 11–12. Kahrstedt 1954, σ. 223. *MME* 1972, σ. 318–319, Nr. 611. Meyer 1978, σ. 190. Αραπογιάννη 2012β, σ. 454, εικ. 956.

43 Η αναφορά μας στην αρχαιολογική τοπογραφία της Άνω Μεσσηνίας περιορίστηκε κυρίως στην πεδιάδα της

Στενυκλάρου, χωρίς να επεκταθεί στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Μεσσηνίας, όπου υπάρχει πλήθος αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων. Ωστόσο, δεν ήταν δυνατόν να παραλειφθεί η αρχαία Εΐρα, κυρίως λόγω της ιστορικής σημασίας της και του ρόλου που διαδραμάτισε κατά τη διάρκεια των Μεσσηνιακών πολέμων, όπου πρωτοστάτησε ως αρχηγός ο ήρωας Αριστομένης.

44 Sachs 2006, σ. 68–71.

45 Κουρουνιώτης 1902, σ. 72–75. Πετρόπουλος 2012, σ. 232, εικ. 445 και 447.

46 Αργότερα στην περιοχή του αρχαίου ναού εγκαταστάθηκε εκτεταμένο φράγκικο νεκροταφείο, βλ. Κουρουνιώτης 1902, σ. 75.

Βιβλιογραφία

Αραπογιάννη 2007α: Αραπογιάννη Ξ., «Η Μεσσηνία στους Προϊστορικούς και Κλασικούς χρόνους», στο Ε. Τράιου (επιμ.), *Μεσσηνία, Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, Εκδόσεις Μίλητος, σ. 32–79, Αθήνα 2007.

Αραπογιάννη 2007β: Αραπογιάννη Ξ., «Πολίχνη. Περισυλλογές», *ΑΔ* 62 (2007), Χρονικά Β1, σ. 360–369.

Αραπογιάννη (υπό έκδ.): Αραπογιάννη Ξ., «Αρχαιολογική τοπογραφία της Άνω Μεσσηνίας», ανακοίνωση στο Συνέδριο *Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 20–22 Νοεμβρίου 2009*, περιοδικό *Μεσσηνιακά Χρονικά* (υπό έκδ.).

Αραπογιάννη 2010: Αραπογιάννη Ξ., «Ναός κλασικών χρόνων στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας», *ΑΕ* 149 (2010), σ. 249 κ.εξ.

Αραπογιάννη 2012α: Αραπογιάννη Ξ., «Μεσσηνία. Ιστορικό και Αρχαιολογικό περίγραμμα. Ιστορικοί χρόνοι», στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2012, σ. 440–445.

Αραπογιάννη 2012β: Αραπογιάννη Ξ., «Μεσσηνία. Από τη Νέδα έως τον Πάμισο. Ιστορικοί χρόνοι», στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2012, σ. 452–457.

Arapogianni 2012γ: Arapogianni X., «The Unknown Temple», *Archaeology* 65/5 (Σεπτ./Οκτ. 2012), σ. 44–46 (by N. Roupas).

Arapogianni (υπό έκδ.): Arapogianni X., «A Mountain Sanctuary at Ano Melpia, Messenia», 3rd CSPA Conference «Sacred Landscapes in the Peloponnese from Prehistory to post-Byzantine times», 30.3–1.4.2012, Centre for Spartan and Peloponnesian Studies, University of Nottingham.

Αραπογιάννη 2013: Αραπογιάννη Ξ., «Νέος ναός κλασικών χρόνων», *Εκφραση* 82 (Ιαν. 2013), σ. 19–22.

Αραπογιάννη 2014: Αραπογιάννη Ξ., «Το έργο της νεοσύστατης ΛΗ' ΕΠΚΑ», *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–11 Οκτωβρίου 2010*, Αθήνα 2014, σ. 302–303, εικ. 14.

Αραπογιάννη 2017: Αραπογιάννη Ξ., «Άγνωστα Ιερά της Μεσσηνίας πριν από την ίδρυση της Αρχαίας Μεσσήνης», στο *Ιερά και λατρείες της Μεσσηνίας. Από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια*.

Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα 2017, σ. 1–28.

Βερτσέτης 2007: Βερτσέτης Α.Β., *Το Διαβολίτσι και τα γεγονότα της γύρω περιοχής ανά τους αιώνες*, Αθήνα 2007, σ. 14.

Curtius 1851–1852: Curtius E., *Peloponnesos II*, 2 τόμοι, Verlag von Justus Perthes, Gotha 1851–52.

Deshours 2006: Deshours N., *Les mystères d'Andania. Étude d'épigraphie et d'histoire religieuse*, Bordeaux 2006.

Frazer 1898: Frazer J., *Pausanias' description of Greece*, τόμ. III, 1898 (New York 1965, ανατύπωση).

Hiller von Gärtringen / Lattermann 1911: Hiller von Gärtringen F. / Lattermann H., *Hira und Andania*, Berlin 1911.

Hope Simpson / Dickinson 1979: Hope Simpson R. / Dickinson O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, τόμ. 1: *The Mainland and the Islands* (Studies in Mediterranean Archaeology, 52), Göteborg 1979.

Hope Simpson 1981: Hope Simpson R., *Mycenaean Greece*, Park Ridge, NJ 1981.

Θέμελης 1967: Θέμελης Π., «Μεσσηνία. Αποκαλύψεις νέων μνημείων», *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά Β1, σ. 207.

Θέμελης 2008: Θέμελης Π., «Η Ανδανία και οι κόμεις της Μεσσήνης», *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τόμ. Δ', Αθήνα 2008, σ. 1–8.

Καβαδίας 1901: Καβαδίας Π., ΠΑΕ 1900, Αθήνησιν 1901, σ. 17.

Kahrstedt 1954: Kahrstedt U., *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Bern 1954.

Καράγιωργα 1972α: Καράγιωργα Θ., «Ανασκαφή περιοχής αρχαίου Δωρίου», *ΑΕ* (1972), Χρονικά, σ. 12–20 και πίν. ΙΔ–ΚΒ.

Καράγιωργα 1972β: Καράγιωργα Θ., *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 258–262, πίν. 195–197.

Κουρουνιώτης 1902: Κουρουνιώτης Κ., «Ανασκαφή Ιερού Νομίου Πανός», ΠΑΕ 1902, σ. 72–75.

Κορρές 2012: Κορρές Γ.Σ., «Μεσσηνία. Από τη Νέδα έως τον Πάμισο. Προϊστορικοί χρόνοι», στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία*.

Πελοπόννησος, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2012, σ. 446–451.

Messenia I: McDonald W.A. / Hope Simpson R., «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese», *AJA* 65 (1961), σ. 221–260.

Messenia II: McDonald W.A. / Hope Simpson R., «Further Exploration in Southwestern Peloponnese, 1962–1963», *AJA* 68 (1964), σ. 229–245.

Messenia III: McDonald W.A. / Hope Simpson R., «Further Exploration in Southwestern Peloponnese, 1964–1968», *AJA* 73 (1969), σ. 221–260.

MME 1972: McDonald W.A. / Rapp G.R., *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Environment*, Minneapolis 1972.

Meyer 1978: Meyer E., «Messenien und die Stadt Messene», *Realencyclopädie von Pauly-Wissowa*, Suppl. XV, München 1978, σ. 136–289.

Παναχατζής 1979: Παναχατζής Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Βιβλίο IV: *Μεσσηνιακά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 37–190.

Πετρόπουλος 2012: Πετρόπουλος Μ., «Αρκαδία. Ιστορικό και Αρχαιολογικό περίγραμμα», στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.) *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2012, σ. 230–241.

Roebuck 1941: Roebuck C.A., *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago 1941.

Ross 1841: Ross L., *Reisen im Peloponnes*, Erster Theil, Berlin 1841.

Sachs 2006: Sachs G., *Die Siedlungsgeschichte der Messenier*, τόμ. 35, Hamburg 2006.

Συριόπουλος 1994: Συριόπουλος Κ., *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, τόμ. Α', Αθήνα 1994, σ. 673.

Touchais 2000: Touchais G., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1999. Péloponnèse, Messénie, Ano Melpia», *BCH* 124/2 (2000), σ. 828.

Τσιάλας 1981: Τσιάλας Δ., *Αρχαία Ανδανία*, Αθήνα 1981.

Valmin 1928–29: Valmin M.N., *Rapport préliminaire de l'Expédition en Messénie*, Lund 1928–29.

Valmin 1930: Valmin M.N., *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.